

Sanayisizleşme Süreci ve Kentler¹

Melih Ersoy

Giriş

Keynesçi dönemin sona erdiği ve yeni liberal politikaların egemenliğini gerek iktisadi gerekse ideolojik düzeylerde adım adım pekiştirdiği 1980 ve 1990'lı yıllarda, iki özgün iktisat politikası bu sürecin yaşandığı ülke toplumlarını derinden etkilemiştir: özelleştirme ve sanayisizleşme. Her iki politikanın da özellikle çalışan sınıflar üzerinde ne denli olumsuz etkiler yarattığı günümüzde daha da açık olarak görülmektedir. Makalenin birinci bölümünde, bu sürecin Batı'da yaşadığı serüven üzerinde durulmakta ve sanayi kesimindeki istihdam payının düşüş nedenleri ile hizmetler kesimindeki yükseliş süreci gelişmiş Batı ülkelerindeki veriler çerçevesinde incelenmektedir. İkinci bölümde sanayisizleşme sürecinin mekansal boyutu tartışılacaktır. Son bölümde ise bu sürecin yerel topluluklar üzerin-

deki etkileri incelenmektedir. Bu çalışmada gelişmiş ülkelerde yaşanan sanayisizleşme sürecinin ve bu sürecin yerel topluluklar üzerindeki etkisinin irdelenmesinin temel nedeni, bu ülkelerde yaşanan deneyim üzerine görgül verilerin varlığıdır. Bu verilere dikkat çekmemizin temel amacı, Türkiye de özelleştirme ve benzeri politikalarla sanayisizleşme sürecinin zorlandığı bir dönemde, bu uygulamaların yol açabileceği toplumsal tahribata dikkat çekmektir. Kuşkusuz Türkiye üzerine çalışan toplumbilimcilerin temel görevlerinden birisi Türkiye'de yaşanan sanayisizleşme sürecinin halihazırda yol açtığı tahribatın gerçek boyutlarını ortaya koyan görgül araştırmalara yönelmek olmalıdır. Bu tür çalışmalar yapıldığı ölçüde liberal dalganın hem topluma hem de solun bizzat kendisine nüfuz etmesi önlenilecektir.

I. Yeniden Yapılanma Süreci ve Sanayisizleşme

Yakın zamana dek kalkınma ile sanayileşme kavramları birlikte kullanılmış ve birbirinin ayrılmaz parçaları olarak görülmüştür. Bu iki kavram arasındaki yakın ilişki ve yer yer özdeşleştirme, Batı'da yaşanan deneyimin evrenselliği varsayımı üzerine temellendirilmiş ve özellikle Batı toplumbilimi ve kalkınma iktisatçıları gelişmeyi bu temel kavramla açıklamışlardır. Nitekim, "gelişmiş" ve "azgelişmiş" ülkeler karşılığını yerine "sanayileşmiş" ve "sanayileşmemiş" ülkeler ikiliği tartışmasız kabul görmüştür. Böylece, bir ülkenin gelişmişlik göstergesi olarak sanayide çalışan insan sayısı önemli bir veri olarak alınmıştır.

Günümüzde bu varsayımın geçerliliğini büyük ölçüde yitirdiği görülmektedir. Özellikle son üç onyılda, gelişmiş Batı ülkelerinde sanayi kesiminde çalışanların toplam çalışanlar içindeki payı belirgin bir biçimde azalmaktadır. Zenginler Klübü olarak adlandırılan Batı ülkelerinde sanayi kesiminde çalışanların toplam istihdam içindeki oranı 1970 de % 28 iken 1994 yılında bu oranın % 18'e düştüğü görülmektedir (Economist, 1997). Ülke temelinde incelendiğinde, A.B.D.'de 1970 ile 1993 arasında % 27'den % 16'ya inen bu oran, İngiltere'de aynı dönemde daha da belirgin biçimde % 37'den % 20'ye gerilemiştir. 1990'lı yıllarda A.B.D.'de istihdam edilen her altı kişiden sadece birinin sanayi kesiminde çalıştığı hesap edilmektedir. Bu sayı İngiltere için her beş kişiden biri, Almanya ve Japonya için ise her üç kişiden biridir. Aynı kaynağa göre istihdamdaki düşüş özellikle teknoloji girdisi düşük olan sanayi dallarında daha belirgindir. Örneğin 1980 ile 1992 yılları arasında OECD ülkelerinde metal sanayiinde %35, tekstil, deri ve ayakkabı sanayilerinde ise % 25 oranında gerçekleşirken, havacılık, bilgisayar ve kimya sanayi gibi yüksek teknoloji kullanan dallarda çalışan sayısında artış gözlenmiştir. Bu eğilimin gelecek yıllarda daha da güçlenerek geçerliliğini koruyacağı öngörülmektedir. Buna göre, 2005 yılında A.B.D.'de sanayi kesiminde istihdam edilenlerin oranının % 12'ye düşeceği, tüm OECD ülkeleri için ise bu oranın 2020 yılında % 10'un altına ineceği hesaplanmaktadır (Economist, 1994).

Gelişmiş Batı ülkelerinde geri dönülmez olarak görülen, sanayi kesiminin toplam istihdam içindeki payının düşüş süreci hizmet kesiminin payının artışı ile birlikte yaşanmaktadır. Bu ekonomilerde 1980'li yıllarda hizmetler kesimindeki istihdam artışı sanayi kesimindeki kaybı fazlasıyla karşılayacak biçimde artmıştır. 1970 ile 1993 yılları arasında ABD'de hizmetler kesiminde çalışanların oranı % 66'dan % 78'e çıkarken, İngil-

tere'de bu oran yaklaşık % 50'den % 73'e çıkmıştır. OECD ülkeleri bütününde çalışanların yarıdan fazlası hizmetler kesiminde istihdam edilmektedir. Bu ülkelerden sadece üçünde -Türkiye, Portekiz, Yunanistan- bu kesimde çalışanların oranı % 50'nin altına inmektedir (Economist, 1994).

Özetle, gelişmiş Batı ülkelerinde son dönemin yapısal ekonomik değişiminin sanayisizleşme yanısıra hizmetler kesiminin istihdam içindeki payının artışı yönünde olduğu konusunda genel bir görüş birliği vardır. Ancak bu uzlaşma, sanayisizleşmenin nedenleri söz konusu olduğunda yerini farklılaşmaya bırakmaktadır. Aşağıda ulus devlet ve küresel düzeyde yapılan tartışmalarda ileri sürülen görüşler kısaca özetlenmektedir.

IMF son dönemlerde sanayi kesiminde istihdam edilen nüfus oranının düşüşünü bu sektördeki verimlilik artışına bağlayarak bunun doğal bir süreç olduğunu belirtmektedir. Buna göre, 1960-1994 yılları arasında, gelişmiş ekonomilerde hizmetler kesimi ile sanayi kesimlerindeki toplam çıktının birbirine oldukça benzer hızda büyümesine karşın, aynı dönemde sanayi kesiminde verimliliğin hizmetlerin iki katından daha hızlı arttığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, verimliliği artan sanayi kesiminde istihdam edilen nüfus oranı da düşmüştür. Bu nüfusun kayabileceği tek kesim ise hizmetler sektörü olmuştur. Nasıl 1860'larda ABD'de nüfusun yarısı tarımda istihdam edilirken bu oran günümüzde % 3'lere kadar indiyse, benzer süreç verimliliğin artışına koşut olarak sanayi kesiminde de yaşanacaktır. Nitekim, üçüncü dünya ülkelerinde de tarımsal üretimin payı azalırken sanayi ürünlerinin payı hızla artmaktadır (Rowthorn ve Ramaswamy, 1997). Batı'nın bugün ulaştığı ve 'sanayi sonrası' olarak adlandırılan dönemde ekonominin temel eğilimi ve yönünün sanayi kesiminden çok, küresel ölçekte daha yarışmacı olan finans, bankacılık, enformatik, bilişim, sigortacılık, rekreasyon, iletişim vb. hizmetler kesimine yöneldiği belirtilerek bu hizmet dallarında büyüme, verimlilik ve ücret artışlarının sanayi kesiminden çok daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Böylece istihdam yapısı da hızla mavi yakalılar yerine beyaz yakalılardan öne çıktığı bir yeni yapıya dönüşmektedir (Allen, 1988). Kısacası, son dönemde yaşanan süreç Rostow'un (1971) evrimci 'gelişme evreleri' modelinin yeni bir versiyonu ile açıklanmaktadır.

Olguyu küresel düzeyde yaşanan gelişmeler bağlamında ele almanın daha açıklayıcı olacağını ileri süren bir başka grup araştırmacı ise, sermayenin önündeki engellerin aşılması ve bir dizi uluslararası ticaret

anlaşması ile sanayi kesiminin maliyetlerin daha düşük olduğu az-gelişmiş ülkelerde yatırım yapmayı yeğlediğini belirtmektedirler. Böylece, Warren'in (1973) yaklaşık otuz yıl önce belirttiği gibi, azgelişmiş ülkeler artık salt tarımsal üretimin yapıldığı coğrafyalar olmaktan çıkarak önemli sanayi yatırımlarına ev sahipliği yapmaktadırlar. Süreç iki yönlü çalışmakta ve bir yandan karlılığın daha yüksek olması nedeniyle çok uluslu şirketler sanayi yatırımlarını azgelişmiş ülkelerde yapmayı yeğlerken, diğer yandan Batı'da üretim yapan sanyiciler Çin, Brezilya, Kore, Tayvan vb. ülkelerden yapılan ve ucuza satılan sanayi ürünleri ile yarışma şanslarını yitirdikleri için bu üretim dallarından çekilmektedirler. Diğer bir deyişle, gelişmiş ülkelerdeki sanayisizleşmenin kaynağı Batı ülkelerindeki ekonomilerin iç dinamiklerinden çok küresel ölçekte, ekonomik etkinliklerin uluslararasılaşması ve ulus devlet ekonomilerinin dünya pazarına açılarak onunla bütünleşmesinde aranmalıdır. Yeni olan küresel ölçekteki yarışmacı süreç, Batı'daki bir çok sanayi dalında yüksek ücret ve korumacı ortamda yapılan üretimin, azgelişmiş ülkelerin düşükücretlerle, kuralsız ve örgütsüz koşullarda yapılan üretimi ile maliyet açısından yarışabilmesinin zorluğunu açıkça göstermektedir (Dicken, 1992). Ancak, bu teslimiyet tüm sanayi dallarında olmadığı gibi, sanayinin bir çok dalının da bu sürecin etkisini azaltmak ve yaşamını sürdürebilmek için Fordist kitlesel üretimden, Fordizm Sonrası küçük ölçekli, esneküretim modeline geçilerek ve çalışan kesimlerin bir dizi kazanımının kuralsızlaştırma ideolojisi ile ellerinde alınarak, yarışmacı koşulları zorladıkları da belirtilmelidir (Lash ve Urry, 1987s).

Özetle, Batı'da son iki onyılıda yaşanan yapısal dönüşüm ya da yeniden yapılanma süreci, birbiriyle bütünleşik üç gelişmeyi içermektedir. Yukarıda daha ayrıntılı olarak tartışılan bu gelişmeler şöyle özetlenebilir:

a) Sanayi kesiminde verimlilik diğer kesimlerden çok daha hızlı artmakta, ancak bu artış sanayinin her dalında aynı ritmi izlememektedir. Karlılığın yüksek, yarışmanın sınırlı olduğu sanayi dallarına sermaye akışı hızlanmakta ve yüksek teknoloji kullanılan bu dallarda verimlilik hızla artmaktadır. İleri teknoloji ve yüksek verimlilikteki bu dallarda çok sınırlı sayıda yeni işgücü istihdam edilebilmekte ve dolayısıyla sanayi kesiminin toplam istidam içindeki payı düşmektedir. Bu gelişme 'yeni-den sanayileşme' olarak adlandırılmaktadır.

b) Verimlilik artışı ilk gruptaki dallarla karşılaştırıldığında geri kalan ve yarışmanın, azgelişmiş ülkeleri de kapsayacak biçimde küresel ölçekte yapıldığı, diğer bir kesim sanayi dalında ise farklı bir strateji izlenmek-

tedir. Düşük ücretli, niteliksiz emek gücü kullanan ve ulaşım maliyetlerini büyük ölçüde düşüren yeni teknolojilerinden de yararlanan az gelişmiş ülkelerde üretilen benzer mallarla maliyet açısından pazarda yarışma şansı olmayan sanayi dalları, ya tamamen kapanmakta; ya düşey parçalanma stratejisi izleyerek merkez, denetim ve tasarım işlevlerini Batı'da tutarken üretim faaliyetini bu coğrafyalara kaydırmakta; ya da özellikle büyük kentlerde, küçük ölçekli, esnek, fordizm sonrası üretim biçimi adı altında denetimsiz, kayıt dışı, düşük ücretli göçmen işçi istihdamı ile üretim yaparak ayakta kalmaya çalışmaktadır. Her üç stratejide de sanayisizleşme ve özellikle kayıtlı iş gücü açısından istihdam kaybı yaşanmaktadır. Sanayisizleşme ve işsizlik tartışmalarının kaynağı bu sanayi dallarında yaşanan gelişmelerle yakından ilgilidir. Sanayi kesiminde çalışanların toplam istihdam içindeki payının hızlı düşüşünde bu sanayi dallarındaki olumsuz gelişmenin payı yüksektir.

c) Sanayi kesimindeki tüm bu gelişmelere koşturucu olarak hizmetler kesiminde istihdam belirgin bir biçimde artmaktadır. Bu kesimde de birbirinden oldukça farklı nitelikleri olan iki karşıt gelişme birlikte yaşanmaktadır: Bir yanda, son iki onyılda verimliliği hızla artan ve "üretim hizmetleri" olarak da adlandırılan, yüksek eğitim ve nitelikli işgücü gerektiren ve yüksek ücretlerin ödendiği finans, işletme, tasarım, reklam, eğlence sektörleri, bilgi teknolojileri, hukuk büroları vb. ile diğer yanda hiç bir nitelik ve eğitim gerektirmeyen verimliliğin ve ücretlerin düşük olduğu sıradan hizmetler. Son dönemde öne çıkan ve yarattığı yeni istihdam olanaklarıyla üzerinde vurgu yapılan dallar hizmetler kesiminin bu bölümünü kapsamaktadır. Sanayi kesiminde istihdam düşerken hizmetler kesiminde hızlı bir artış yaşanmasının bir başka nedeni olarak da, son dönemde gerek özel ve gerekse kamu mülkiyetindeki sanayi birimlerinde daha önceleri aynı birimler kapsamında yapılan bir çok hizmet işinin -temizlik, taşıma, yemek vb.- bu konularda özelleşmiş hizmet kesimi kapsamındaki firmalara ihale edilmesi gösterilmektedir (Economist, 1997). Kuşkusuz, firma düzeyindeki bu tür yeniden yapılanmaların sanayi kesiminde ne oranda istihdam düşüklüğüne yol açtığı bilinmemekle birlikte bu dönüşümün sanayi istihdamındaki düşüşte bir payı olduğu da gerçektir.

Kısacası sanayisizleşme sürecinin, birlikte getirdiği tüm insani ve sosyal sorunlar bir yana bırakıldığında, gelişmiş Batı ülkelerinin iktisadi açıdan güçsüzleşmesinin bir göstergesi olarak algılanmamalıdır. Ancak, aynı sürecin az gelişmiş ülkelerdeki uygulamasını, yukarıda özetlenen koşulların farklılığından dolayı, önemli bir sorun olarak görmemek de büyük bir hata olacaktır.

II. Sanayisizleşmenin Mekansal Boyutu ve Kentleşme Dinamikleri

Bir bölüm araştırmacı yukarıda özetlenen görüşler çerçevesinde sanayisizleşme sürecinin ekonomik boyutu üzerinde dururken, bir başka grup da olgunun mekansal boyutunu ve etkilerini öne çıkartarak çalışmaları bu alanda yoğunlaştırdılar. İlk araştırmalar sanayisizleşme sürecinin bölgesel etkileri üzerinde oldu. A.B.D'de 'kar kuşağı' olarak adlandırılan, ülkenin kuzeyinde yer alan ve fordist dönemin öne çıkan kentlerinde yaşanan sanayisizleşme ile 'güneş kuşağı' olarak adlandırılan ve ülkenin güneybatı bölgesinde yer alan coğrafyada yeşeren fordizm sonrası üretimin yeni sanayileşme süreci ayrıntılı olarak araştırıldı. İngiltere'de Thatcher döneminde, özellikle kömür madenlerinin kapatılması ile yaşanan bölgesel sorunlara ilişkin araştırmalar da aynı zamana denk düştüğü için her iki ülkede de sanayisizleşmenin yol açtığı bölgeler arası eşitsizlik çok sayıda araştırmaya konu oldu.

Diğer yandan sanayi kesimindeki bu mekansal devinimin ardındaki süreçlerin araştırılmasının da bir dizi farklı çalışmanın ana ilgi odağını oluşturduğunu görüyoruz. Massey (1984) sanayinin yeni coğrafyasının belirlenmesinde tek tek firmaların üretimlerinin mekansal yapısındaki değişimin itici güç olduğunu ve yeni ortaya çıkan örüntünün, emeğin mekansal dağılımının eski yapısından oldukça farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Bazı araştırmacılar sanayi kesimindeki yoğunlaşma üzerinde durarak, bu durumun daha önceki dönemlerde sanayinin belirli mekanlarda birlikte bulunmasının yarattığı yığılma ekonomilerinin eski önemini yitirdiğine değinmektedir. Bu bağlamda büyük firmaların üretim süreçlerinin değişik aşamalarının bölünebilmesi, diğer bir anlatımla düşey parçalanma olanağı, mekanda da etkisini göstermekte ve üretimin farklı evreleri karlılığı en çoğa çıkartacak biçimde farklı mekanlarda yapılabilmektedir (Hall, 1989; Scott, 1982). Sanayinin mekansal dağılımını etkileyen bir başka gelişme ise, fordist üretimden fordizm sonrası üretim biçimine geçişte aranmaktadır (Scott, 1988). Küçük ölçekli, esnek üretim biçimi kitlesel üretim yapan bütünleşik sistemlerden oluşan fordist üretimle karşılaştırıldığında, mekana bağımlılığı sınırlı, devinim olanağı yüksek özellikleri ile yeni fırsatlar sunmaktadır. Karlılığın en yüksek olduğu mekanlara geçiş görece sancısız olabilmektedir. Ayrıca fordist üretimin gereksindiği çok sayıda niteliksiz işçi salt kentsel alanlarda bulunabilirken, bu tür sınırlamaları olmayan fordizm sonrası üretim kent dışında yapılabilmektedir. Böylece, kentsel alanlarda yaşanan ve üretime dışsal maliyet olarak eklenen bir çok sorundan da kurtulmak olanağı olabilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde kentleşme dinamikleri ve sanayisizleşme üzerinde duracağız.

Kentsel gelişmeyi yönlendiren en önemli etmenlerden birisi, kentin ülke - sel ve küresel düzeyde oluşan mekansal işbölümünde oynadığı roldür. Bir başka anlatımla her kent bir ekonomik bütün içerisinde izlenen büyüme stratejileri çerçevesinde belli roller üstlenmektedir (Harvey, 1991). Bu roller her gelişme döneminde yeniden tanımlanmakta, bazı durumlarda kökten değişikliklere uğrarken, bazı dönemlerde küçük değişikliklerle sürmektedir. Bir anlamda bir kentin mekansal, ekonomik ve toplumsal yapısı bir katmanlaşma modeli çerçevesinde anlaşılabilir. Her gelişme dönemi bir ekonomik yapıyı yaratırken, aynı zamanda bu yapıyla ilişkili mekansal yapılanmaları ve bir yerel toplumsal yapıyı da ortaya çıkarır. Ekonomik büyüme stratejileri değişirken, bu yapılar yeni strateji tarafından yeniden belirlenirler (Massey 1984).

Ancak kentlerin rollerinin yeniden tanımlanması salt dış etmenlerce belirlenmez. Aynı zamanda kentin daha önce üstlenmiş olduğu işlevler, mekansal ve coğrafi yapılanışı ile kentte ortaya çıkan sosyo - kültürel ilişkiler bir sonraki yapılanmayı önemli ölçüde etkiler. Bu etki sınırlayıcı olabileceği gibi, aynı zamanda yeni fırsatlar da sağlayabilir. Ancak bir çok kentin bir dönemde mekansal işbölümü çerçevesinde oynadığı yaşamsal rolün, bir sonraki dönemde uzmanlaşılana bağlı olarak önemini yitirmesiyle gözden düşmesi, bu çerçevede de kentin yeni ilişkiler içinde kendisine yer bulamaması çok sık karşılaşılan bir durumdur. Bu bölümde, bu mekansal işbölümünün İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki genel değişimine bakmayı hedefliyoruz. Bu tür bir değerlendirmenin, gerek sanayisizleştirme sürecinden geçen kentlerin içine düştükleri ekonomik ve toplumsal sorunların anlaşılması açısından, gerekse geleceğe yönelik çözüm stratejilerinin geliştirilmesi bakımından önemli olduğu açıktır.

Gerek Türkiye gibi çevre ülkeler, gerekse İngiltere ve ABD gibi merkez konumundaki ülkeler açısından İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ekonomik stratejilerini ve bu stratejiler çerçevesinde kentlerin şekillenişini ve üstlendikleri rolleri iki temel döneme ayırarak incelemek olanaklıdır: Birinci dönem, batıdaki gelişme ve kentleşme stratejileri açısından Keynesci dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin çevre ülkelerde karşılığı İthal İkameci Sanayileşme (İİS) dönemidir. Bu dönemin yukarıda anılan iki gelişme stratejisinin önemli benzerlikleri olduğu kadar, önemli ayrışma noktaları da vardır. Bu noktaların ayrıntılı tartışması konumuzun dışında kalmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, her iki gelişme stratejisi de uluslararası koşulların da etkisiyle, coğrafi anlamda ulus devlet sınırlarını asli ölçek olarak belirlemişlerdir. Diğer bir an-

latımla, ulusal ekonomiler bir bütün olarak kurgulanmış ve ekonomik karar ve stratejiler belirlenirken, ulusal ekonomi temel veri olarak alınmıştır. Buna bağlı olarak, diğer bir ortak özellik, ulusal devletlerin ekonomik stratejilerin belirlenmesi ve uygulanmasında aldığı etkin roldür. Özel sektörün ekonomik gelişmede merkezi konumda olmasına karşın, gerek Keynesci gerekse İİS stratejileri çerçevesinde, devlet kendisini, salt piyasayı düzenlemekle sınırlamamış, aynı zamanda doğrudan üretim düzeyinde ekonomik gelişmeye katkıda bulunmuştur. Özellikle ekonomik gelişmenin kilit ve büyük yatırım gerektiren kesimlerinde devlet en önemli ekonomik aktörlerden birisi haline gelmiştir. Ayrıca devlet korumacı politikalar uygulayarak, örneğin gümrük duvarlarını yüksek tutarak, ülkesel ölçekte özel girişimcileri koruyan bir strateji izlemiştir.

Bu dönemde, merkezde yer alan gelişmiş ülkeler ile çevrede yer alan azgelişmiş ülkeleri birbirilerinden ayıran temel özelliklerin başında, devletin refah devleti çerçevesinde yüklediği işlevler gelmektedir. Merkez ülkelerde refah devleti İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşırken, sosyal refaha ilişkin devlet müdahaleleri çevre ülkelerde daha sınırlı kalmıştır. Kuşkusuz bunun en temel nedenlerinden birisi, çevre ülkelerdeki sermaye birikiminin sınırlı olmasıdır. Gelişimci devlet stratejileri kaynaklarını sanayileşmeye aktarıp, sosyal harcamaları en aza indirerek, hızlı kalkınmayı sağlamayı hedeflemişlerdir. Oysa merkez ülkelerde oluşan aşırı birikim, kaynakların hem gelişme hem de refah harcamaları için ayrılabilmesini olanaklı kılmıştır.

Bu noktayı vurgulamamızın önemli bir nedeni, bu ayrımın kentleşme süreçleri, mekansal yapılar ve kentsel sorunlara ilişkin olarak gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında önemli farklılaşmalara yol açmış olmasıdır. Gelişmiş ülkeler kentleşmeleri için dikkate değer kaynaklar ayırıp, hem mekansal yapılarını daha planlı ve devlet müdahalesi çerçevesinde geliştirebilmişler, hem de devlet eğitim, sağlık, konut ve benzeri hizmetlerin sunumuna doğrudan katkıda bulunabilmiştir (Harvey 1989). Öte yandan, azgelişmiş ülkelerde devletin kentsel alana müdahalede sınırlı kalması, sorunun çözümünü yerel toplulukların kendisine bırakmıştır. Bu ise hem mekansal yapıların hem de sosyal ve ekonomik yapı ve ilişkilerin enformelleşmesinde önemli rol oynamıştır (Şengül 1999).

Bu ayrımlılığa karşın gerek gelişmiş gerekse azgelişmiş ülkelerde kentlerin ulusal ölçekte ortaya çıkan bir işbölümü etrafında uzmanlaştıklarını daha önce belirtmiştik. Daha açık bir anlatımla, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve ulusal bir ekonomiyle çerçevelenen ilişkiler

içinde kentler birbirlerini tamamlayan bir ilişki içindedirler. Bazı kentler üretim üzerinde uzmanlaşırken, diğerleri finansman merkezi ya da turizm kenti işlevini üstlenmekte, biraraya geldiklerinde ise birbirlerini tamamlayan bir ilişki içinde olmaktadır. Bu tür bir yapılanma içinde kentler birbirleriyle yarışma ilişkisinden çok aynı bir yapıda bütünleşme ilişkisi içindedirler.

Gerek Keynesci refah devleti uygulamaları gerekse ithal ikameci sanayileşme stratejileri 1970'li yılların ortalarından başlayarak sürdürülemez olmuşlardır. Refah devletinin içine düştüğü bunalım kendisini devletin mali bunalımı olarak gösterirken, ithal ikameci sanayileşme stratejileri de üretimlerini sürdürmeye yeterli döviz bulamamak gibi bir dizi sorunla karşılaşmışlardır. Ortaya çıkan bunalıma yanıt hem merkez hem de çevre ülkelerde üretilen yeni liberal stratejiler olmuştur (Pryke, 1999). Merkez ülkeler refah devleti uygulamalarının alanını hızla daraltıp, devleti küçültmeye ve özel sektörü özendirmeye yönelirken, çevre ülkeler de ithal ikameci gelişme stratejilerinin yerine dışa açık büyüme stratejilerini uygulamaya başlamışlardır. Merkez ülkelere benzer biçimde bu ülkelerde de devletin ekonomik girişimcilik rolünü terketmesi ilkesi benimsenmiş ve bu çerçevede özelleştirme uygulamaları yaygınlaştırılmıştır.

Ülkesel düzeyde bu uygulamalar yaygınlaşırken, bu uygulamaların uluslararası bağlamı da değişmiştir. Bu değişimin en temel özelliklerinden birisi, sermayenin daha da akışkanlık kazanıp, ulus ötesi arayışlarını yoğunlaştırmasıdır. Bir anlamda küreselleşme süreci Keynesci ve ithal ikameci dönemlerin ulus devlet merkezli büyüme stratejilerinin tersine, büyümeyi bu sınırların ötesinde düşünmeyi öneren bir yaklaşımı içermektedir. Siyasi olarak bu tür bir sürecin en önemli sonuçlarından birisi ulusal devletlerin aşınması ve güçsüzleşmesidir. Ulus devlete dayalı iktidar yapısının zayıflaması ve küresel ölçeğin hakimiyetine doğru ortaya çıkan yönelimin arkasındaki temel itki, ulus devlet ölçeğinin sermaye üretim ve birikim süreçleri açısından sınırlı kalmasıdır. Bu durum birçokları için ulus devletin sonu anlamına gelmektedir. Ancak, küreselleşme sürecinin ulus devlet ölçeğini giderek zayıflattığı söylenebilir bile, ulus devletin tükendiğini söylemek çok aceleci bir tavır olarak ortaya çıkmaktadır. Ulus devlet hala bir iktidar yatağı olma özelliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte ulus devletin rollerinin yeniden tanımlandığı bir döneme girdiğimiz de yadsınması güç bir gerçektir (Jessop 1999).

Bu çalışmanın konusu bağlamında, bu sürecin kentler açısından sonuçları önemlidir. Küreselleşme süreçlerinin yerel birimler açısından doğru sonuçları olduğunu hemen belirtmek gerekir. Bu bağlantı küresel-

leşmeyi savunan bakış açılarında çok yalın olarak kendisini göstermektedir. Buna göre, küreselleşme süreci ulus devletleri zayıflatırken, bu birimlerin denetiminde tanımlanmış bir işbölümü içinde işlev gören yerel birimleri de özerkleştirmektedir. Böylece yerel birimler kendi kaderlerini kendileri belirleyebilmekte, kendi yerel potansiyellerini harekete geçirip, yeni mekansal işbölümü içinde daha iyi bir yere gelme şansını elde edebilmektedirler. Bu tür bir yaklaşımdan bakanlar yerel birimlerin kendi kaderlerini belirleme sürecinin yerel güçlerin katılımını sağladığı ölçüde demokratikleşme anlamına geldiğini de savunmaktadırlar. Ulus devletin çözüldüğüne ilişkin görüşlerde olduğu gibi, yerelleşme sürecine bu bağlamda bakanların da aşırı iyimserlik içinde olduklarını hemen belirtmek gerekir. Bu iyimserliğin gerçekçiği olmadığını aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışacağız. Ancak bu noktada üzerinde durulması gereken konu, yerel birimlerin kendi kaderlerini belirleme sürecinde nasıl bir ortama itildikleri konusudur. Diğer bir anlatımla, geçmiştekinden farklı olarak yerel birimlerin ekonomik rollerinin nasıl tanımlanacağı önem kazanmaktadır.

Küreselleşme senaryosunun yerel birimlere ilişkin değerlendirmesi şöyle özetlenebilir: Ulus devletin çözüldüğü bir ortamda artık yerel birimler arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi de kalmamıştır. Buna göre, artık bir yanda, uluslararası ölçekte gezinen ve kendisi için en çekici yerel birimi bulmaya çalışan yatırımcılar, diğer yanda ise, yatırımcıları kendisine çekmeye çalışan yerel birimler vardır. Uluslararası dolaşımdaki sermaye sınırlı olduğundan, bu sermayeyi kendisine çekebilmek için çok sayıda yerel birim birbirleriyle yarışmak durumundadır. Yatırımcıya en iyi olanakları sunabilen yerel birim karlı çıkacak, yatırımı kendi birimine çekebilecek, böylece de yerleşmede yeni iş olanaklarının açılmasını sağlayacaktır. Bir yerel birimin çekici hale gelmesi ise, coğrafi konumu ve doğal kaynakları yanısıra sunduğu teknik ve sosyal altyapı ile de ilişkilidir. Nitelikli ve olabildiğince düşük ücretli işgücünün varlığı, gelişmiş fiziksel ve teknik altyapının sağlanması, düşük vergi oranları gibi özendiricilerin sağlanması bir yerel birimi diğeri karşısında daha üstün bir duruma getirebilmektedir (Harvey 1989).

Bu bakış açısına göre, bir yerel birim uzmanlaşma alanının seçimini de isabetli yapmalıdır. Daha önce belirttiğimiz farklı uzmanlaşma alanları yeni dönemde de geçerlidir. Ancak bu kez seçenekler tamamlayıcılık ilişkisi içinde değil, yarışma ortamı içinde belirlenmektedir. Kısacası bir kentin bir üretim kenti mi, bir tüketim (turizm vb.) kenti mi, bir yeniden dağıtım merkezi mi, yoksa finans merkezi mi olacağına ilişkin belirleme

merkezi otoritenin iradesi tarafından değil, uluslararası ortamda yarışmacı bir biçimde belirlenmektedir (Amin ve Thrift 1995). Bu bağlamda, her kentin kendi tarihsel gelişimi içinde hangi alanda başarılı olabileceğini ve sermaye çekebileceğini iyi belirlemesi gerekmektedir. Ters durumda, söz konusu yerel birim durumunu iyileştirmek bir yana daha kötü bir konuma itilme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Yarışmacı bir ortamda, benzer konumlar için yarışan kentlerin başarısında en önemli belirleyicinin kendi gizilgüçlerini harekete geçirmekte gösterdikleri yetkinlik olduğu noktası vurgulanmaktadır (Le Galés, 1998). Bunun anlamı, yerel birimlerin basitçe dışarıdan gelecek sermayeyi beklememesi, kendi doğal ve insan kaynaklarını ve yerel sermayesini de harekete geçirmesidir. Yerel güçler bir araya gelerek kaynaklarını harekete geçirmeli ve yerel kalkınma sürecinin itici gücü olmalıdırlar. Çünkü, her yerel birim kendi kaynaklarını harekete geçirebildiği ölçüde yerel birimini yerel üstü yatırımcılar için de çekici hale getirebilecektir.

Sermayenin bir yerde yatırım yaparken başvurduğu en önemli ölçüt, bu yer seçiminin kendisini diğer yarışmacılar karşısında üstün konuma getirmesidir. Bu gerek Keynesci ve ithal ikameci dönemde gerekse de yeni liberal stratejilerin egemen olduğu 1980 sonrası dönemde geçerli bir durumdur (Pryke 1999). Bu nedenle, sermaye üstünlüğünü yitirdiğini düşündüğü durumda bir yerleşmedeki işletmesini kapatıp, başka bir yerleşmeye yönelmekte duraksamayacaktır. Ancak bu tür bir devinim birinci dönemde daha sınırlıdır. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi çok uluslu sermaye bir yana bırakılırsa, 1980 öncesi sermayenin devinimi büyük ölçüde ulusal düzeyle sınırlandırılmıştır. Bu ise sınırlı devinim olanağı sağlamaktadır. İkinci neden ise, ulusal devletin bu tür süreçlere sık sık müdahale ederek, ekonomik akılcılık ötesi kaygıları da karar verme süreçlerine dahil etmesidir. Yeni liberal stratejilerin yoğun olarak izlenmeye başlandığı 1980 sonrası dönemde ortaya çıkan temel değişme iki yönde olmuştur. Birincisi, özellikle gelişmekte olan ülkeler Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların da baskılarıyla korumacı politikalarından vazgeçmiş ve ulusal ekonomilerini dışarıya açmak durumunda kalmışlardır. İkinci olarak, bu açılma çerçevesinde ulusal ekonomideki müdahalelerinde de sosyal kaygıları bir yana bırakarak, ekonomik akılcılık çerçevesinde karar vermeye yönelmişlerdir (Pryke 1999; Harvey 1989).

Bu yönelimin dramatik bir sonucu daha önce desteklenen bir dizi sektör ve işletmenin karlı olmadıkları gerekçesi ile kendi kaderlerine bırakılması ya da gerçek değerlerinin çok altında satılarak özelleştirilmesi olmuştur. Bir çok işletme küçülme ve rasyonelleştirmeye yönelirken, bu

tür bir stratejinin en önemli uygulama araçları işten çıkartma ve ücretlerin düşürülmesi, büyümeye yönelik yatırımların askıya alınması ve teknolojinin yenilenmesi olmaktadır. 1980 sonrası hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaşan işsizlik bu tür bir sanayisizleştirme ve yatırımsızlaştırma stratejilerinin ne derece yaygın olduğunu göstermektedir (Bluestone ve Harrison, 1987).

Bu sürecin diğer bir özelliği ise, hemen tüm kentleri etkilemekle birlikte, sanayisizleştirme süreçlerinin bazı kentleri diğerlerinden daha çok etkilemesidir. Özellikle belli sanayilerde uzmanlaşmış ve kent ekonomisini büyük ölçüde bu sektörün başarısına bağlamış olan kentlerde yaşanan çöküş kent açısından da dramatik sonuçlar doğurmuştur. Ortaya çıkan işsizlik hızla diğer toplumsal sorunları da körüklemiş, alkolizm, madde bağımlılığı, boşanmaların artması ve ailelerin çöküşü, intiharların hızlı artışı gibi bir dizi toplumsal sorun bu kentlerin giderek süreklilik kazanan sorunları haline gelmiştir. İzleyen bölümde sanayisizleşme ile doğrudan ilişkili bu sorunları gözden geçireceğiz.

III. Sanayisizleşme Süreçlerinin Çalışanlar ve Yerel Topluluklar Üzerindeki Etkileri²

Daha önceki bölümde de değindiğimiz gibi, sanayisizleşme süreci kamu ya da özel girişimcilerin karlı bulmadıkları bir alandan ya da bir yerleşmeden çekilmeleri anlamına gelmektedir. Bu süreçte yatırım alanından çekilme kararları verilirken, özel kesim firmalarının dikkate aldıkları birincil ölçüt söz konusu yatırımın karlılığı olmaktadır. Özellikle 1980'li yıllarda egemen olan yeni liberal politikalar çerçevesinde kamu sektöründe de aynı tekil firma mantığı ile karar verme anlayışının yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ancak, kamu sektörü açısından bakıldığında, yatırımdan vazgeçilmesi ya da yatırımların azaltılması gibi kararların salt kısa erimli ekonomik kaygılar göz önüne alınarak verilmesi önemli sakıncalar taşımaktadır. Çünkü bu tür değerlendirmeler, sanayisizleşme sürecinin yarattığı bazı uzun erimli insani ve sosyal sonuçları ve bu sorunların uzun erimde yol açabileceği ekonomik maliyetleri hemen hiç hesaba katmamaktadır. Nitekim sanayisizleşme sürecinin yol açtığı sorunların uzun vadeli maliyetleri çoğu kez bu kararlarının sağladığı tasarrufun çok daha üzerinde olabilmektedir. Bu bölümde sanayisizleştirme politikalarının yol açtığı bireysel ve toplumsal sonuçlara diğer ülke deneyimlerinin de ışığında bakmayı amaçlıyoruz.

Sanayisizleştirme uygulamalarının yol açtığı maliyetlerin saptanması salt kapatılan işletmeleri ve açıkta bırakılan işçi sayılarını alt alta toplama

mak gibi kolay bir işten ibaret değildir. Şirketlerin karlarını, yatırımlarına göre kazanç ve kayıplarını öğrenebileceğimiz bir çok kaynak varken, sanayisizleşme uygulamalarının sosyal maliyetlerini ölçmek ve bunlara ilişkin veri bulmak ne yazık ki bu denli kolay değildir. Bu çerçevede izlenebilecek tek yol, toplumbilim ve halk sağlığı alanlarında bu konuda yapılmış çalışmaların verilerinden yararlanmaktır. Bu araştırmalar fabrika kapatılmalarının ardından uzun-dönem işsizliğin derecesi, gelir kayıpları ve işçilerin fiziksel ve duygusal yapılarında ortaya çıkan değişimleri ve bozulmaları yansıtmaktadır. Ancak bunlara geçmeden önce işten çıkarma ve işletmelerin kapatılmasının çalışanlar ve yerel topluluklar için yol açtığı maddi kayıplara kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Hemen hemen her çeşit sermaye hareketliliği kısa dönemli de olsa işsizliğe neden olur. Örneğin yeni bir makinenin üretim süreçlerine dahil edilmesiyle birlikte işçilerin bir bölümü işini terk etmek zorunda bırakılabilir. Eğer bu işçiler eski işleriyle kıyaslanabilecek nitelikte yeni bir işte istihdam edilebilirlerse kişisel gelir kayıpları ve topluma atfedilen verimlilik kayıpları önem taşımaz. Ancak sonuçlar her zaman bu kadar iç açıcı olmamaktadır. Ekonomik durgunluk dönemlerinde yeni bir işte istihdam edilebilme olanakları sınırlı olduğundan çalışanlar arasındaki yarışma artmakta ve işten çıkartılanların ancak küçük bir bölümü yeni bir iş bulabilmektedirler. Bu durum özellikle başka bir sektörde iş bulmanın hemen hemen olanaksız olduğu küçük topluluklarda ciddi boyutlara ulaşmaktadır.

Geniş bir örneklem çerçevesinde yapılan çalışmalar, fabrika kapatmalarıyla işsiz kalanların en az üçte birinin uzun dönemli olarak işsiz kaldıklarını ve ailelerin ciddi gelir kayıplarına uğradıklarını göstermektedir. Örneğin, 1976-1977 yıllarında New York'da Westinghouse, Brockway Motors ve GAF'ın bu bölgedeki işlerini dondurmasının ardından çalışan işçilerin % 40'ı kırk hafta ve daha uzun bir süre işsiz kalmışlar. Bu durumdan etkilenen 2800 işçinin ¼'ü en az bir yıl işsiz kalmıştır.

H. Parnes ve R. King'in, 1966-1973 yılları arasında işten çıkarılan 45 yaşın üzerindeki yaklaşık 4000 işçiyi kapsayan araştırması ilginç bulgular sunmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre, işten çıkarmalarda eğitim düzeyi ya da işteki statü belirleyici olmamaktadır. İşten çıkarılma riski altındaki toplam nüfusla işten çıkarılanlar karşılaştırdığında iki grup arasında eğitim düzeyine ilişkin hiç bir fark göze çarpmamaktadır. Ayrıca, profesyoneller, operatörler, servis işçileri ile müşteri hizmetleri arasında da işçi çıkarmalar açısından bir fark yoktur. Ancak, bu durum bütün grup-

ların, sermaye hareketliliğiyle gelen işten çıkarmaya karşı aynı ölçüde savunmasız olduğunu da göstermez. Cornell University 'nin yaptığı araştırmaya göre, bir yıldan fazla işsiz kalan kadın işçilerin sayısı erkek işçilerin sayısının iki katıdır.

Sanayisizleşmenin yarattığı kişisel maliyetlerin ölçümünde iş kaybı ve işsizlik süresi iki anlamlı değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Fabrikaların kapanmasıyla işçiler işlerini yitirmekle kalmamakta, yeni işler edinseler bile daha önceki gelir ve statüleri uzun yıllar boyunca ulaşamamaktadırlar. Bazı kesimler ise eski gelir ve statülerine uzun yıllar geçse de asla kavuşamamaktadırlar.

Virginia, the Public Research Institute of the Center for Naval Analysis, işten çıkarmalar sonunda tüm sektörlerde ortaya çıkacak gelir kayıplarını saptamak için bazı istatistiksel tanımlamalar yapmıştır. Bazı sanayi dallarında işten ayrılmalarda gelir kayıplarının kısa sürede giderilemediği görülmektedir. İlk 2 yıllık ortalama kayıp TV alıcısı üreten firmalarda çalışan işçiler için yaklaşık % 1'ken, çelik işçileri için bu oran % 46'dır. Bazı sektördeki işçiler altı yıl sonra bile % 18'e varan yıllık gelir kayıplarına uğramaktadırlar. İşten çıkarılan işçilerin bir kısmı işsizlik sigortasından yararlanabilmektedir. İşsiz kalınan sürede gelirin ancak küçük bir bölümü tazmin edilebilmektedir. Ücret düzeyi ve niteliği ne olursa olsun yeni iş bulabilenler ise bu sigortadan yararlanamamaktadırlar. Bazı örneklerde yaşandığı gibi, fabrika kapatmaları işçilerin emeklilik haklarının bir bölümünü ya da tamamını yitirmelerine de yol açmaktadır.

ABD Sosyal Güvenlik Kurumu'nun uzun erimli işveren - işçi verilerine göre işsiz kalanların uğradığı kayıpların büyüklüğünün daha önce yaptıkları işlerle yakından ilişkisi vardır. New England'daki bir uçak fabrikasından ayrılanlar üzerine yapılan bir araştırmada daha önce niteliksiz işlerde çalışan işçilerin gelir kayıplarının daha önce nitelikli işlerde çalışanlara göre daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Bir diğer çarpıcı bulguysa, sektörü terkeden kadın işgücünün kayıplarının erkekler için daha yüksek olmasıdır. Niteliksiz işlere yönelen erkeklerin gelir kaybı % 14 iken, kadınların kaybı % 40'dır.

Büyük ekonomik bunalım sırasında fabrika kapatma dalgası tüm ülkeye yayıldığında milyonlarca aile yoksulluğa sürüklenmiştir. Connecticut River Valley'deki tekstil işçilerinin % 75'i fabrikalarının kapatılmasından iki yıl sonra yoksullukla başbaşa kalmışlardır. Ailelerin ¼'ü düşük kirali ev

bulmak için başka yerlere taşınırken, bazıları da ipotek yüzünden evlerini kaybetmişlerdir. Connecticut Hartford Country'deki fabrikanın kapanmasıyla birlikte işçilerin yiyecek, giyecek, eğlence ve sağlık harcamalarında ciddi kısıtlamalara gittikleri görülmüştür. Gelir kaybının yaşandığı dönemlerde aileler geçimlerini genelde işsizlik sigortaları ve kendi birikimleriyle sürdürmektedirler. İşsiz kalma süresi uzadıkça aileler tüm birikimlerini de yitirmektedirler. Birikimlerin tamamen bitmesinin ardından ipotekler karşılığında kredi alma yoluna gidilmektedir.

Bir yerleşmede kapanan bir fabrikanın o yerleşme açısından maliyeti sadece işini yitiren işçi sayısı ile ölçülemez. Bu tür süreçler bir dalga etkisi yaratmakta ve sanılanın çok daha ötesinde bir tahribata yol açmaktadır. Birincil etkiler üretimin durdurulduğu birimlere yakın yerlerde gözlemlenir. İşçiler ücretlerini, maaşlarını, emekliliklerini ve diğer ek gelirlerini yitirirken, yerel yönetimler de bu firmalardan sağladıkları vergi gelirlerinden yoksun kalırlar. Tam bu aşamada ikincil şoklar başlar, perakende ticarete düşüşü kapatılan firmaya girdi sağlayan diğer yerel firmaların gelirlerinde azalma izler ve giderek diğer sektörlerde işsizlik başlar. Sonuçta üçüncül etkiler oluşur. Kamu girişimine artan bir taleple gereksinim duyulmaya başlanır, sosyal servisler, azalan kişisel vergiler ve kamuyu da içerecek biçimde işten çıkarmalar artar. Bir fabrikanın kapatılmasıyla tüm bir kasabadaki herkes etkilenmiş olur. Zamanla da bu hafif dalga tüm ekonomiye yayılır.

Bu etkiler bazen hemen hissedilir, bazı durumlarda ise hissedilmeleri zaman alır. Etkinin boyutu kapatılan fabrikanın bölgedeki genel istihdam kaynağı olup olmamasıyla da ilintilidir. Eğer bir seri kapatma bir birini izlerse dolaylı etkiler artar. Eğer ana işveren bölgeyi tümüyle terkederse bölgede yaşanacak sonuçlar çok daha ciddi boyutlara ulaşır.

Eğer bir kasabada yıllar boyu ana istihdam kaynağı olmuş bir şirket kapanırsa, bunun yerleşme üzerindeki etkileri muazzam bir oranda büyür. Anaconda'nın, Montana'daki maden şirketinin yıllık işçilik ödemelerini % 80 oranında düşürme isteği Anaconda'da 1000, Great Falls'da ise 500 emekçinin işsiz kalmasına yol açmıştır. İki hafta içinde 691 işsiz daha bu sonuca katlanmak zorunda kalmış ve kısa bir süre içinde toplam işgücünün 1/6'sı işsiz kalmıştır.

Otomobil ve çelik sektörlerinde yaşanan fabrika kapanmaları bütün bir bölgede etkisini göstermektedir. Otomobil sektöründeki kayıp dolaylı

olarak çelik, alüminyum, sentetik plastik, cam, plastik ve tekstil sektörleri de etkilemektedir. United States, Department of Labor'a göre motorlu araç sanayindeki her 100 iş kaybı bütün bir iş ağından 105 işin yitilmesi anlamına gelmektedir. US Department of Transportation etkiyi ölçmek için 2,4 ile 3,0 arasında bir istihdam çarpanı kullanmaktadır. Michigan'daki 5000 işçinin işten çıkartılmasının eyalet ölçeğinde diğer sektörler üzerindeki etkilerini inceleyen araştırma verileri, 8000 oto işçisinin daha bu süreçte işsiz kalacağını ortaya koymuştur. Diğer sektörlerle birlikte toplam 20600 işçi işsiz kalmaktadır. İstihdam çarpanı, sektörün toplam üretim zinciriyle ne denli bütünleşik olduğuna bağlı olarak sektörden sektöre değişiklik göstermektedir.

Draper Leans, Massachussets'in küçük bir kasabası olan Hopedale'da çok önemli bir işverendir. 1960'lı yılların sonuna doğru, 150 yıllık geçmişi olan fabrika Rockwell Inst. tarafından satın alındıktan sonra 1978 yılında kapatılmış ve 3000 işçi işten çıkarılmıştır. Kapatılan işletme Hopedale'in topraklarının % 45'ine sahipti ve kasabanın emlak vergilerinin % 30'unu ödemekteydi. İşletmenin kapatılmasıyla birlikte kasabanın tüm mali yapısı iflas noktasına geldi. İki yıl içinde Draper'in tüm mal varlığının değeri 13.7 milyon dolardan 8.3 milyon dolara kadar geriledi. Bu düşüşün neden olduğu emlak vergisi kaybı 300.000 dolar olmuştur.

Aynı sorun daha büyük kasaba ve kentler için de geçerlidir. Youngstown Sheet ve Tube Company'nin kapatılmasıyla ilk 39 ayda, Youngstown'daki topluluk 8 milyon dolar, şehir hükümeti 1 milyon dolar, eyalet yönetimi 8 milyon dolar, hazine ise 15 milyon dolar tutarındaki vergi gelirini kaybetmiştir. Toplam vergi kaybı 32 milyon dolara yükselmektedir. Campell Works yöneticilerine göre, Campell kasabası yılda yaklaşık yarım milyon dolar bireysel vergi gelirlerine ek olarak 130.000 dolar da emlak vergisi gelirinden yoksun kalmaktadır.

Büyük ölçekli yatırımlardan vazgeçmenin bedeli iki boyutlu olmaktadır. Birincisi, vergi gelirlerinin azalması, ikincisi ise ek kamu harcamalarına gereksinim duyulmasıdır. Bazı örneklerde özellikle küçük kasaba ve kentlerde sanayide istihdam edilen işgücünün büyük bölümünün işten çıkartılması durumunda iki etki de aynı anda ortaya çıkmaktadır. Bir yandan kamu harcamalarına gereksinim artarken, diğer yandan da vergi gelirleri keskin biçimde düşer. Kazancın ve sosyal harcamaların devlete maliyeti sermaye hareketinin ikincil etkisini oluşturur. Bir fabrikanın kapanmasıyla yerel gelirlerin önemli bir bölümü yitilirken kamu sektörü de bu süreçten etkilenmektedir. Kentin ekonomik yapısının za-

fa uğrayıp, nüfusun azaldığı bir durumda polis, itfaiye, okul, belediye işçileri arasındaki işten çıkarmalar da yaygınlık kazanmaktadır.

Kişisel kaynakların kaybı, birikimlerin bitimi ve insanların kısa süreli krizlere dayanabilme niteliklerini kaybetmesiyle birlikte, işçi aileleri savunmasız kalmaktadırlar. Fabrikaların kapatılmalarından kaynaklanan kazanç kayıplarını ölçerek sermaye hareketliliğiyle ailelerin yaşadığı kayıpların boyutlarını gerçek nitelikleriyle ölçmüş olmamaktayız. Tıp araştırmacıları iş kayıpları ile meydana gelen ekonomik krizlerinin pek çok fiziksel ve zihinsel sağlık problemlerine yol açtığını göstermişlerdir.

J. Hopkins & Yale ve Brown Üniversiteleri'nde yapılan araştırmalar mavi yakalılarda görülen hipertansiyon, hiperkolestrol ve yüksek şeker düzeylerinin fabrika kapatmalarıyla ilişkisini ortaya koymuştur. Bu etmenler kalp hastalığının oluşmasına da yol açmaktadır. İşini yitirmekten kaynaklanan diğer hastalıklar arasında ülser, solunum hastalıkları ve hiperalerjik reaksiyonlar da sayılmaktadır. Yüksek düzeydeki serum glikoz, serum pepsinojen ve serum ürik asit yine mavi yakalılarda rastlanan genel bulgulardandır. Tüm bu sağlık sorunları yanısıra ekonomik kaynaklarından da yoksun bırakılan işçiler, kötü beslenme ve ev koşullarıyla da olumsuz yönde etkilenmektedirler.

Bu konuda Aranson ve Mc Kensie'nin yürüttüğü çalışmalar işlerini yitiren işçilerin 2/5'inin fiziksel ve duygusal olarak zarar gördükleri sonucuna varmaktadır. Baş ağrısı, mide ağrısı ve depresyon yaygın olarak rastlanan sağlık sorunlarıdır. Bu bulgulara ek olarak Youngstown Ohio çelik işçilerinde agresif davranışlar, endişe ve aşırı alkol kullanımı gözlenmiştir.

Brenner'in çalışması sorunun önemini gözler önüne sermektedir. Korelasyon ve regresyon analizleri kullanan Brenner, ekonomik stress belirteçleri ile patolojinin yedi değişkenini kullanmaktadır. Ekonomik stres belirteci kişi başına gelir, enflasyon oranı ve işsizlik oranı, patolojinin yedi değişkeni ise,

- * yaş ve cinsiyete göre ölüm oranları,
- * kardiovasküler ve böbrek hastalıkları ölüm oranları,
- * intiharla ölüm oranları,
- * cinayet oranları,
- * zihinsel hasta kabul oranları,
- * tutuklanma oranları ve
- * karaciğer sirozu ölüm oranlarıdır.

Brenner'in 1940-1973 yılları arasındaki verilere dayanarak yaptığı çalışmalara göre işsizlik istatistiksel olarak sosyal travmanın bir çok çeşidinde önemli rol oynamaktadır. Toplam işsizlik oranında gerçekleşen % 1'lik artış altı yıl için yaklaşık olarak 37000 ölüm, 920 intihar, 650 cinayet, 500 sirozdan ölüm, 4000 zihinsel sorunları olan işçi ve 3300 tutuklu yaratmaktadır.

Cobb ve Kasl'in araştırmalarından elde edilen verilere göre Detroit'teki fabrikanın kapanmasıyla gerçekleşen intihar oranları, normal intihar değerlerinin 30 katına karşılık gelmektedir. İşten çıkartılmanın yol açtığı ciddi duygusal sorunların yansımada intihar önemli bir göstergedir. Sosyal ilişkiler işsizliğin uzamasıyla beraber gerilmeye başlar. R. Wilcos ve W. H. Franke'ye göre sanayisizleşmenin neden olduğu sosyal, tıbbi ve psikolojik maliyetler, doğrudan ekonomik maliyetlerden çok daha fazladır.

Ersoy, Şengül, Hoşgör ve Tokluoğlu (2000) tarafından yapılan bir çalışmada, Zonguldak gibi tek bir üretim (taş kömürü) dalında uzmanlaşmış bir kentimizde son 15 yılda uygulanan politikalar sonucunda sektörde yaşanan ve önemli ölçüde istihdam gerilemesine yol açan gelişmelerin yerel topluluk üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma verileri anılan sürede kentte intihar olaylarının ülke ortalamasının çok üzerinde seyrettiği ve evde yaşanan huzursuzluluğun aile içi şiddeti körüklediğini göstermektedir.

Genel olarak işçiler, fabrika kapatılmalarını izleyen uzun süreli işsizlik döneminde özgüvenin yitirilmesi, işe yaramama gibi psikolojik düşüncelere yönelmektedirler. İş arkadaşlarıyla çalışma ortamında paylaştıkları ilişkiler de tümüyle yok olmaktadır. Bu süreçte yitirilen, yıllar boyunca kurulmaya çalışılan insan ilişkilerinin bir anda yok olmasının yanısıra anlamlı kurumsal ilişki düzeninin de sona ermesidir. İşçiler işten çıkartıldıklarında, gelir ve işlerinin yanısıra ekonomik ve sosyal düzendeki kendi kurumsal temellerini de yitirdiklerini düşünmektedirler.

İş kaybı, insan desteği gibi önemli bir kaynağı da yok etmektedir. Sonuçta yukarıda anılan hastalıklara ek olarak, psikosomatik hastalıklar, endişe, korku, gerginlik, zedelenmiş ilişkiler ve artan oranda güçsüzlük hissi gibi başka hastalıklar da gözlenmeye başlar. Agresif davranışlar ve aşırı alkol sorunları işten atılan işçiler arasında sıkça gözlemlenmektedir. Sermayenin devingenliği bu bağlamda değerlendirildiğinde sonuç işçiler açısından trajik olmaktadır.

Küçük bir yerleşimde, yerel ölçekte çok sayıda işçinin istihdam edildiği bir fabrikanın kapatılması özel psikolojik sorunların ortaya çıkmasına davetiye çıkartmakla eş anlamlıdır. W. Strange'nin Appalachia'daki bir fabrikaya ilişkin çalışmasında, yerel topluluk tarafından ekonomik gereksinimlerinin karşılanmasında kendi ortak mülkleri gibi algılanarak, kişilerin kendi varlık nedenleriyle özdeşleştiği bir işletmenin kapanmasının o toplulukta yaşayanlar üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu yapısal çerçeve anılan yerleşimde yaşayanların yaşama bağlanmalarının en önemli nedenidir. Fabrikanın kapanmasıyla birlikte depresyonla ilişkili rahatsızlıkların hızla artışı ve bunu bir dizi başka psikolojik hastalıkların izlediği gözlenmiştir. Sonuçta, işçiler 'kurban psikolojisiyle' fabrikanın kapatılma nedenini kendilerinde aramaya başlamışlardır. Uzun dönem işsizliğin çalışanlar üzerindeki en kötü etkisi davranışlardaki olumsuz gelişmedir, 'bulsam bile başaramam' sendromu işsiz insanı iş yapamaz insana çevirmektedir.

Topluluğun yönlenelememesi, çevreden yalıtılma, endişe, ürküntü fabrika kapatılmasıyla oluşan toplumsal gerilimi yansıtmaktadır. Ekonomik güvenliğin aniden yitilmesi sosyal ruha zarar vermektedir. Sanayisizleşmeyle biçimlenen zararlar duygusal saldırgan tepkiler, hüsrana gibi nitelendirmelerin ötesinde uzun süreli zararlarla ifade edilmektedir. Toplulukların yeniden gelişmesini yönlendirecek yol gösterici sisteme bağlılık, bu işsizler ordusu için artık söz konusu olmaktan çıkmaktadır. Bir işçinin yorumuyla, "bu fabrika ve topluluğun biçimlenmesi için 30 yılımızı verdik ve şimdi bütün bu çaba koca bir sifıra dönüştü, herşeye yeniden başlayacak enerjiyi kendimde bulamıyorum" sözleri işçilerin için de bulunduğu psikolojiyi kavrama açısından oldukça anlamlıdır.

Sonuç

Yeni liberal ideolojinin en önemli iktisat politikaları arasında yer alan sanayisizleşme uygulamaları, çalışan kesimler ve yerel topluluklar üzerinde ciddi ve çoğu kez sağaltılması olanaksız yaralar açmaktadır. İşten çıkartılanların çok büyük bir kısmı geçici bir süre için de olsa önemli gelir kayıplarına uğramaktadırlar. Küçümsenmeyecek bir bölüm çalışan ise uzun dönemli zararlara uğramaktadır. İşten çıkartılanların gerek yaşam standartları gerekse fiziksel ve duygusal dünyaları zarar görmektedir. Gelir çarpanı etkisiyle birlikte masum kurbanlar çoğalarak artmaktadır. Sanayisizleşme her bireyi ve her topluluğu farklı şekilde etkilemektedir. Ekonomilerinin diğer sektörleri büyüyen gelişmiş ülkelerde fabrika kapamanın iktisadi ve sosyal maliyeti çevre ülkelerin görece

durgun ekonomilerine oranla daha azdır. İşten çıkartmalar bir kez başladığında çalışanlar iş hiyerarşisinin hangi kademesinde olurlarsa olsunlar bu süreçten doğrudan etkilenmektedirler. Yatırımsızlaştırmanın bugün yaşanan iktisadi maliyeti yanında gelecekte işçiler, aileleri ve yerel toplulukların karşılaşacakları dolaylı maliyetler yanında çok düşük kalacaktır. Özellikle tek ya da bir kaç işletmenin yerel ekonominin bel kemiğini oluşturduğu küçük yerleşmelerde bu işletmelerin faaliyetlerine son vermeleri ya da önemli sayıda işçiyi işten çıkartmaları çarpan etkileriyle birlikte kısa sürede bu yerleşmelerdeki yaşam düzeyi ve kalitesini önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemektedir. Böylece, Keynesci dönemin gidermeye çalıştığı gerek kentler ve gerekse bölgeler arasındaki dengesiz yapı belirginleşmekte, önemli büyüklükteki sermaye yatırımları bir anda değersizleşmektedirler. Kuşkusuz bu durum çevre ülkeler için çok daha dramatik sonuçlara yol açmaktadır. Zaten kurulamamış olan dengeli mekansal gelişme örüntüsü bu tür kararlarla iyice bozulmakta, sınırlı ve kıt kaynaklar hızla değersizleşmektedir. Kuşkusuz bu süreçler kaçınılmaz değildir; başta planlama olmak üzere bilinçli insan eylemleriyle, diğer bir deyişle, praksisle, sermayenin değil insanların yararına bir dönüşümün başlatılması, tüm bu acıların sona erdirilmesinde tek yol olarak görülmektedir.

Notlar

- 1- Bu makale M. Ersoy, H. T. Şengül, A.Hoşgör ve C. Tokluoğlu (2000) araştırma raporunun birinci bölümünün genişletilmiş ve gözden geçirilmiş biçimidir.
- 2- Bu bölümün yazılmasında geniş ölçüde B. Bluestone ve B. Harrison (1987)'den yararlanılmıştır.

Kaynakça

- Allen, J. (1988) "Towards a Post-Industrial Economy", J.Allen ve D.Massey (eds.), *Restructuring Britain: The Economy in Question*, London: Sage, 92-135.
- Amin, A. - Thrift, N. (1995) "Globalisation, Institutional 'Tickness' and the Local Economy", in P. Healy, et.al (eds) *Managing Cities: The New Urban Context*. London: Wiley.
- Bluestone, B. ve Harrison. B. (1987) 'The Impact of Private Disinvestment on Workers and Their Communities, R. Peet (eds.) *International Capitalism and Industrial Restructuring*, Londra: Allen and Unwin.
- Cooke, P. (1991) *Back to Future*, Cambridge: Polity.
- Dicken, P. (1992) *Global Shift: The Internationalisation of Economic Activity*,

Liverpool: Paul Chapman Publishing.

Economist (1994) "The Manufacturing Myth", 03.19.1994, 330 (7855), 91.

Economist (1997) "It's Wise To Deindustrialise", 04.26.1997, 343 (8014), 78.

Ersoy, M. - Şengül, H. T. - Hoşgör, A. - Tokluoğlu, C. (2000) *Zonguldak Kentinde Yaşanan Sanayisizleme Süreçlerinin Kentsel Gelişmeye Etkileri*, Zonguldak Valiliğine sunulan araştırma raporu.

Hall, P. (1989) *London 2001*, London: Unwin Hyman.

Harvey, D. (1991) "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation of Urban Governance in Late Capitalism", *Geogr. Annal.* (B), 1, 3-17.

Jessop, B. (1999) "Narrating the Future of the National Economy and the National State? Remarks On Remapping Regulation and Reinventing Governance", in G. Steinmetz, (eds.) *STATE / CULTURE: State Formation after the Cultural Turn* Ithaca: Cornell University Press.

Lash, S. - Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism*, Bambridge: Polity Press.

Le Galés, P. (1998) "Regulations and Governance in European Cities", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22 (3), 482-506.

Massey, D. (1984) *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan.

Mayer, M. (1992) "The Shifting Local Political System in European Cities", in M. Dunford and G. Kafkalas (eds.) *Cities and Regions in the New Europe*, London: Belhaven Press.

Pryke, M. (1999) "City Rhythms: neo-liberalism and the developing world", in J. Allen, et. al. (eds.) *Unsettling Cities*. London: Routledge.

Rowtorn, R. - Ramaswamy, R. (1997) *Deindustrialization: Causes and Implications*, Washington DC: IMF Working Paper.

Rostow, W. W. (1971) *The Stages of Economic Growth*, London: Cambridge Un. Press.

Scott, A. J. (1982) "Locational Patterns and Dynamics of Industrial Activity in the Modern Metropolis", *Urban Studies*, 19, 111-142.

Scott, A.J. (1988) "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Spaces in North America and Western Europe", *International Journal of Urban and Regional Research*, 13, 666-695.

Şengül H. T. (1999) "Türkiye'de Yerel Yönetimler: Deneyim ve Söylemin Dönüşümü", *İktisat Dergisi*, 388, 44-55.

Warren, B. (1973) "Myths of Underdevelopment", *New Left Review*, 81, 3-45.

World Bank (1991) *Urban Policy and Economic Development: An Agenda for the 1990's*, Washington DC: World Bank Policy Paper.